

УДК 811.111'37

ІДЕОГРАФІЧНИЙ ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ МЕТОДИ МОДЕЛЮВАННЯ ФРАЗЕМ З ДІЄСЛОВАМИ РУХУ У ЗІСТАВНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Патен І.М.

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

Стаття присвячена зіставному ідеографічному опису фразем на позначення руху в українській, польській та англійській мовах; з'ясовано, що одним із найефективніших шляхів зіставного дослідження є вивчення фразем за тематичними групами, що дозволяє порівняти явища і ситуації об'єктивної дійсності у близько- та неблизькоспоріднених мовах; встановлено особливості вияву системних зв'язків у фразеологічній системі – відношення синонімії, антонімії; схарактеризовано ідеографічні, структурно-семантичні та мотиваційні засади моделювання фразеотематичної групи «Рух».

Ключові слова: ідеографічна та структурно-семантична класифікація, фразема, фразеотематична група, мовна система, фразеологічна система.

Постановка проблеми. Проблеми системної організації одиниць різних рівнів та мови в цілому привертають увагу сучасних мовознавців. Окрім системних (парадигматичних) відношень, що виокремлюються традиційно, увагу дослідників привертають такі системні явища, як тематичні, семантичні, асоціативні поля, концепти, фрейми тощо. У сучасній лінгвістиці актуальними є питання, що пов'язані з представленням фразем у вигляді єдиної системи, яка відображає особливості фразеологічної семантики, структурно-семантичну неоднорідність, парадигматичні відношення, в які вступають фраземи, а також особливості їхнього функціонування в тексті. Особливе місце в класифікаційній парадигмі займає ідеографічний опис фразем, який має за мету їхнє угруповання за логіко-системним способом на основі здатності фразеологічної одиниці передавати певне значення. Предметом вивчення фразеологічної ідеографії є фразеологічна картина світу – образна система стійких мовних одиниць, що формується під впливом різних суб'єктивних і об'єктивних факторів, цінностей, правил та уявлень, які відображають національно-культурну специфіку світорозуміння нації, та представлена у фразеологічних одиницях [10, с. 164].

Сучасні досягнення у дослідженні системних відносин у сфері фразеології на матеріалі близько- та неблизькоспоріднених мов констатують виникнення нового напрямку фразеології – зіставної фразеологічної ідеографії. Цей напрям уможливує встановлення подібностей та розбіжностей у фразеологічних фондах мов, що зумовлені історичними, культурними та національними традиціями різних мовних спільнот [6, с. 20].

Найбільш дослідженими у зіставній фразеологічній теорії є тематичні групи фразеологізмів, які характеризують фізичний і психічний стан людини, її емоції, форми поведінки, соціальні взаємини. При цьому окремі поняттєві сфери, зокрема й концептосфера руху, попри усю національно-мовну своєрідність ще не була об'єктом цілісного ідеографічного опису на матеріалі слов'янських і германських мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеографічні аспекти фразеології у мовознавстві вивчалися на матеріалі української (М. Алейченко, Н. Грозан, М. Демський, А. Івченко,

Ю. Прадід, П. Редін, О. Тищенко, В. Ужченко та Д. Ужченко), російської (О. Митрофанова, М. Нікітін, В. Шаклеїн), німецької, польської, чеської мов (В. Фрідеріх, Г. Курковська, Ф. Чермаков), дослідження, що ґрунтуються на порівняльному й зіставному аналізі фразеологічного матеріалу двох і більше мов, висвітлено у працях Е. Арсентьева, В. Мокієнко, Е. Пашкевич, Л. Скрипник.

А. Емірова визначає фразеологічну ідеографію як таку ділянку сучасного мовознавства, де перетинаються ідеографія, фразеологія та фразеологія [17]. Ідеографічний опис фразеології безпосередньо пов'язаний з поняттями «мовна система» і «фразеологічна система». Таким чином, при укладанні ідеографічної класифікації фразем на позначення руху в українській, польській та англійській мовах ми спиралися на тезу Ф. де Соссюра про мову як «систему, усі елементи якої утворюють єдине ціле» [14, с. 114].

В останні десятиріччя спостерігається посилене вивчення окремих фразеотематичних груп, часто в порівняльному плані. Так, О. Забуранна досліджує антропоцентризм фразеологічної семантики зі значенням відносного часу на матеріалі української, перської, японської мов, І. Колесникова – фразеологічну мікросистему «Риси характеру людини» в українській та англійській мовах; з метою висвітлення системних зв'язків компаративних фразеологічних одиниць німецької мови К. Мізін розглядає фразеотематичне поле «Емоційний стан людини». Заслужують на увагу дослідження А. Архангельської («Вторинні номінанти лексики-фразеологічної макросистеми «чоловік» у слов'янських мовах: засади зіставного аналізу») та О. Куцик («Відбиття поняття «родина, родинні стосунки» у фразеології (на матеріалі російської та української мов)»).

Мета статті – здійснити семантико-ідеографічну класифікацію фразем з дієсловами руху з огляду на їхню структуру, семантику й прагматичні особливості в українській, польській та англійській мовах.

Ідеографічна класифікація фразем – класифікація фразеологічних одиниць за тематичним принципом, що репрезентує погляд «від носія мови», і на думку Ю. Прадіда має підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності у всіх членів певної мікро- чи макросис-

теми спільної семантичної ознаки, яка є для цієї системи інтегративною [13, с. 12].

Оскільки специфіка фразем полягає у їхній аналогічності слову: фразеологізм має розчленовану форму, але цілісне значення, то це уможливило перенесення логіко-тематичного принципу ідеографічних полів лексики на опис фразеології. Під мовною системою Ю. Прадід розуміє множинність елементів системи, що перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним, підпорядковані строгим законам і утворюють певну єдність і цілісність [13]. Дослідник зауважує, що увагу науковців дедалі частіше привертають такі системні явища, як тематичні, семантичні поля, тобто фразеологічні мікросистеми [13, с. 9]. Відповідно до загальної теорії систем, основними рівнями системного вивчення фразеології є параметричний опис, виокремлення центру та периферії, встановлення системних зв'язків.

Фразеологічний склад мови також може бути представлений у вигляді польової моделі. Фразеосемантичне поле є однією із частин мовної картини світу, у створенні якої, разом із лексичними одиницями, активну участь беруть фразеологічні одиниці. Традиційно під терміном «поле» розуміється сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільністю змісту, таких, які відображають понятійну, предметну або функціональну подібність явищ, що позначаються. Таким чином, поле розуміється як засіб існування та угруповання лінгвістичних елементів зі спільними інваріантними властивостями [16, с. 19]. Найбільш загальними властивостями поля вважається зв'язок між його елементами, їхня упорядкованість і взаємозначеність, які підводять до однієї із фундаментальних властивостей комплексного характеру – самостійності поля, що виражається у його цілісності, відповідно – у принциповому виділенні. Іншою комплексною властивістю поля є його специфічність у різних мовах. Поле «характеризується соціальною, історико-генетичною та індивідуальною зумовленістю, тобто у значній мірі є етноспецифічним» [3, с. 270]. Будь-яке семантичне поле має свою специфічну структуру, яка передбачає взаємозумовленість компонентів системи. Е. Бенвеніст вважав, що трактувати мову як систему означає аналізувати її структуру. Оскільки кожна система складається з одиниць, що зумовлюють одна одну, вона відрізняється від інших систем внутрішніми відношеннями між цими одиницями, що і складає її структуру [1, с. 64]. Структури різних семантичних полів відрізняються у залежності від культури і розвитку свідомості мовної спільноти, від рівня розвитку матеріальних умов, у яких перебігає суспільне життя, та принципів, за якими здійснюється сегментація дійсності [4, с. 20].

Сучасна семантична типологія фразем здійснюється за двома параметрами: за загальною ідеєю (узагальненим поняттям, темою) і за елементарним значенням, тобто ідеограмою [5, с. 74–75].

Ідеографічний аналіз фразеології видається найбільш перспективним на матеріалі фразеосемантичних полів, під якими розуміється сукупність фразем, об'єднаних спільною семантичною ознакою [2, с. 14]. О. Кунін визначає фразеологічну мікросистему мови як «традиційну єдність системних відношень між компонентами фразео-

логічних одиниць і фразеологічних одиниць між собою на основі структурно-семантичних особливостей» [7, с. 27–28].

Ю. Прадід на позначення сукупності мовних одиниць, які об'єднані спільністю змісту і відбивають поняттєву, предметну або функціональну схожість певних явищ, вживає як термін «поле», так і термін «група», з тією різницею, що терміном «поле» позначаються більш чисельні, а терміном «група» – менш чисельні за кількісним складом сукупності мовних одиниць. Так, семантичні групи об'єднуються в семантичні поля, тематичні групи – в тематичні поля, ідеографічні групи – в ідеографічні поля. Ідеографічні поля утворюють архіполя, які є найвищою ланкою у структурі ідеографічної ієрархії як лексичної, так і фразеологічної системи [13, с. 19].

Актуальність системного вивчення фразеології зумовила необхідність розв'язання проблеми ідеографічного опису фразеологічного складу мови, у центр уваги мовознавців переміщується дослідження фразем за тематичними групами.

На необхідність глибокого дослідження семантичної систематики фразем указав академік В. Виноградов: «зовсім інша картина співвідношень і взаємин фразеологічних зворотів вимагується й виступає тоді, коли угруповання їхнє відбувається за виключно семантичними ознаками, а структурно-синтаксичні своєрідності їхньої будови й вживання відходять на задній план або зовсім не враховуються» [8, с. 17].

Ідеографічна класифікація (тобто семантико-тематичні об'єднання) фразем представлена у праці провідних українських фразеологів В. Ужченко, Л. Авксентьєва «Українська фразеологія»: 1) давній побут, трудові процеси селянського життя (*повертати голоблі*); 2) історичні події, факти (*як Мамай пройшов*); 3) рослинний і тваринний світ (*дибає, як муха в сметані*); 4) соціальні відносини (*втікає, як від лихого пана*); 5) одиниці виміру (*три дні полем, два дні лісом*); 6) духовна культура (*зійти в могилу*); 7) фольклор (*курить, як чорт од кукуріку, тікає, як дідько від хреста*) [15, с. 76–90].

Серед усього різномаяття фразеотематичних груп, особливе місце займає тематична група зі значенням руху, що має місце у багатьох (якщо не в усіх) образно-мовних картинах світу, оскільки рух – найважливіший атрибут матерії, її спосіб існування (укр. *тонтати чоботи; ледве ноги пересувати*; пол. *deptać komiś po piętach; chodzić / iść ramię przy ramieniu; na ostatnich nogach*; англ. *hardly put one foot in front of the other; to show a clean pair of heels; to beat one's way* та ін.).

Ідеографічна класифікація фразем має підпорядковуватися екстралінгвальному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності у всіх членів певної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для цієї мікросистеми інтегруючою [12, с. 12].

Ідеографічна класифікація лексичного та фразеологічного складу будь-якої мови починається з вирізнення *синонімічних рядів*. Співвідносні синонімічні ряди зі спільною семантичною ознакою утворюють *семантичну (фразеосемантичну) групу*. Сукупність фразем, що об'єднані спільною семантичною ознакою і відображають

поняттєву, предметну та функціональну подібність позначуваних явищ, складають *семантичне поле*, яке включає дві і більше семантичні групи на основі їхньої спільної семи та виникає в результаті групування окремих ознак у більшій місткі категорії [213, с. 45, 140–147]. *Тематична група* включає видові різновиди одного і того ж ряду предметів, явищ довкілля. Наступною ланкою в ієрархії ідеографічної класифікації фразем є *тематичні поля*, в яких угруповуються тематичні групи фразем, і які називають родові різновиди того самого ряду предметів чи явищ навколишньої дійсності. Тематичні поля утворюють вищу ланку – *ідеографічну групу*, яка включає фраземи, що використовуються для позначення якогось одного фрагменту навколишнього світу. Дві і більше ідеографічних груп утворюють *ідеографічне поле*, в якому об'єднуються слова і фраземи, що характеризують різні сторони Всесвіту – флору, фауну, людину, предмет, явище. Фразеологія будь-якої мови має чітко виражений антропологічний характер.

Угрупування фразем, які пов'язані загальною ідеєю, темою і подібністю позначених понять, не має в лінгвістиці однозначного тлумачення і єдиного найменування, як і сам принцип систематизації лексико-фразеологічного матеріалу – за асоціативними відносинами (Ф. де Соссюр), за речами (М. Номис), за сферами предствлення (М. Покровський), за відношенням до позначуваної дійсності (М. Алефіренко), за семантичною значимістю чи предметно-понятійною віднесеністю (А. Уфимцева), за спільною семантичною ознакою, що об'єднує фраземи, які покривають певну сферу значень (М. Алексєнко, А. Смерчко). Цим обумовлено різноманіття термінів для позначення певних мікросистем у фразеологічній системі мови: семантичні або тематичні поля, семантичні або тематичні групи, семантико-тематичні групи, фразеосемантичні групи, фразеотематичні групи [11, с. 171–172]. Фразеотематичні групи є окремими, але взаємозумовленими горизонтально і вертикально мікросистемами, входження до яких фразеологічних одиниць спирається на логічну єдність як форму мислення – спільну ідею чи спільне загальне поняття [9]. Кожна така група, майже без виключень, є біномним утворенням з полярно-протилежними знаками (+, –) між частинами бінома. Наприклад, *швидко* – *повільно* (укр. як *стріла* – як *черепаха*; англ. *like a deer* – *as a snail crawling through tar*); *погано* (негативна оцінка) – *добре* (позитивна оцінка) – фраземи зі значенням якісної оцінки, чогось, кого (*jak słoń w składzie porcelany* – *jak po sznurku*); *далеко* – *близько* – зі значенням локальності (*za trzydzieść земель* – *рукою подати*) тощо. Треба зауважити, що кожна така група у свою чергу поділяється на кілька підгруп або семантичних розрядів, котрі утворюють щільнішу семантико-тематичну єдність, що базується на елементарному значенні, тобто на якійсь одній властивості, наприклад, рухатися безперервно, без зупинки – укр. *крутитися як білка у колесі*, *як заведений*, *як муха в окопі*; пол. *kręcić się jak cyga*; *latać jak kot z pęcherzem*; *latać po kołu*; *latać z wywieszonym językiem* англ. *like a horse on fire*.

Між семантичними розрядами, котрі виокремлюються всередині кожного бінома і тематичної

групи взагалі, встановлюються відношення паралелізму або градальні, а між частинами бінома – антонімічні, наприклад, «швидко» – «дуже швидко» – «миттєво»: укр. *на повних парах* – *з космічною швидкістю*; пол. *na pełnych parach* – *z kosmiczną prędkością* – *w mignięciu oka*; англ. *full steam ahead* – *like greased lightning* – *like all get out*; «повільно» – «дуже повільно»: укр. *нога за ногою* – *черепашиною ходою*; пол. *ledwie nogi przestawiać* – *wlec się w żółwim tempie*; англ. *hardly put one foot in front of the other* – *at a snail's pace*.

Отож, фразеотематичну групу розглядаємо як основну, а семантичний інваріант-ідеограма – як мінімальну одиницю дослідження фразеологічного матеріалу (зокрема, виокремлюємо ідеограми «швидкий рух», «повільний рух», «рух по колу», «інтенсивний початок переміщення» тощо). Ідеограма – це нейтральний еквівалент фразеологічної одиниці, слово або словосполучення, що містить класему та основні елементарні смисли (семи) фразеологізму [5]. Характерною семантичною ознакою ідеограми є сема, яка містить нейтральне значення будь-якого аспекту руху, і не має диференційних ознак, що впливають на посилення або послаблення значення фразеологізму. На думку Ю. Караулова семантичний опис мови повинен розпочинатися зі встановлення одиниці опису, а саме – «елементарного значення». У фразеологічній семантиці елементарному значенню відповідає ідеограма, оскільки вона зберігає найвищий ступінь узагальнення. Так, у межах фразеотематичної групи «Характер руху» вирізняються ідеограми «рух потоком»: *хмарою сунути* // *walić tłumem*, «рух крізь натовп»: *to edge one's way, to wind one's way, to worm one's way, to elbow / shoulder one's way, to thread one's way*, «рух навпомацки», «рух рачки»: *повзти на чотирьох* // *pełzać na czworakach* // *to go on all fours*; «узгоджений/неузгоджений рух»: *keep pace/step with smb / smth; to fall into step; to go foot for leg* та ін. У фразеотематичній групі «Невизначеність руху» наявний нечітко окреслений напрям або різноспрямований, безладний, хаотичний рух, переміщення у невизначеному або хибному напрямку, втрата шляху: *all over the shop, set one's face, hither and thither, back and forth, walk a turn, lose one's way*; значенням непрямого руху, безперервного, циклічного руху і под.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вивчення фразем за тематичними групами уможливило встановлення особливості вияву системних зв'язків у різних фразеологічних системах – відношення варіантності, синонімії, антонімії, полісемії та омонімії.

Формування тематичного поля – це організація мовного матеріалу у межах поля у системно організовану, ієрархічну структуру. Виокремлення як об'єкта дослідження певної теми передбачає встановлення специфіки відповідного членування мовного простору. Досліджувати лінгвістичний матеріал можливо у двох напрямках: від мовної картини світу до понятійної та від понятійної картини світу до мовної. Тематична класифікація мовного матеріалу здійснюється у рамках другого напрямку.

Висновки цієї розвідки відкривають перспективи подальших досліджень глибшого і детальні-

шого ідеографічного та структурно-семантичного у зіставному мовознавстві на матеріалі близько-методу моделювання фразем з дієсловами руху та неблизькоспоріднених мов.

Список літератури:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика: [пер. с фр.] / Э. Бенвенист [под ред., вступ. ст. и коммент. Ю. Степанова] – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Бирих А. К диахроническому анализу фразеосемантических полей / А. Бирих // Вопросы языкознания. – 1995. – № 4. – С. 14–24.
3. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.
4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
5. Кириллова Н. Н. Идеограмма как элемент фразеологической семантики и её изучение сопоставительным методом / Н. Н. Кириллова // Лексическая семантика и фразеология [межвузовский сб. науч. трудов: статья]. – Л.: Ленинградский гос. педагог. ин-т им. А. И. Герцена, 1987. – С. 74–82.
6. Колеснікова І. Є. Фразеологічна мікросистема «Риси характеру людини» в українській та англійській (ідеографічний аспект): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / Ірина Євгенівна Колеснікова. – Сімферополь, 2010. – 22 с.
7. Кунин А. В. Английская фразеология (теоретический курс): учебное пособие / Александр Владимирович Кунин. – М.: Высшая школа, 1970. – 344 с.
8. Мысли о современном русском языке: [сб. статей: науч. ред. акад. В. В. Виноградов]. – М.: Просвещение, 1969. – 216 с.
9. Образно-мовні одиниці у функціональному аспекті (ідіоми, фраземи, паремії) / [Смерчко А. К., Смерчко А. А., Куцик О. А., Колечко М. Д., Русецька В. Ф., Попадинець Г. О.]; [под ред. А. К. Смерчко]. – Дрогобич, 2007. – 195 с.
10. Патен І. М. Лінгвокультурологічна специфіка фразем на позначення руху (на матеріалі української, російської, польської та англійської мов) / І. М. Патен // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред.-упор.: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – Вип. 12. – С. 162–168.
11. Поліщук В. Л. Фразеологічні одиниці на позначення вживання алкоголю в різносистемних мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Вікторія Леонідівна Поліщук. – Одеса: Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2011. – 20 с.
12. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов): автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01; 10.02.02 / Юрій Федорович Прадід. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т, 1997. – 50 с.
13. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень: монографія / Юрій Федорович Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
14. Соссюр Ф. Де. Курс общей лингвистики / Фердинант де Соссюр. – М.: Соцгиз, 1933. – 271 с.
15. Ужченко В. Д. Українська фразеологія: навчальний посібник / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
16. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка): монография / Александр Николаевич Шрамм. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
17. Эмирова А. М. К концепции фразеологических идеографических словарей / А. М. Эмирова // Тез. сообщ. школы-семинара «Фразеологические словари и компьютерная фразеология», 13–17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 25.

Патен И.М.

Дрогобычский государственный педагогический университет
имени Ивана Франко

ИДЕОГРАФИЧЕСКИЙ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ МЕТОДЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ФРАЗЕМ С ГЛАГОЛАМИ ДВИЖЕНИЯ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

Статья посвящена сопоставительному идеографическому описанию фразем для обозначения движения в украинском, польском и английском языках; выяснено, что одним из наиболее эффективных путей сопоставимого исследования является изучение фразем по тематическим группам, что позволяет сравнить явления и ситуации объективной действительности в родственных- и неродственных языках; установлены особенности проявления системных связей в фразеологической системе – отношение синоними, антоними; охарактеризовано идеографические, структурно-семантические и мотивационные основы моделирования фразеотематической группы «Движение».

Ключевые слова: идеография, структурно-семантическая классификация, фразема, фразеотематическая группа, языковая система, фразеологическая система.

Paten I.M.

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

IDEOGRAPHIC STRUCTURAL AND SEMANTIC METHODS FOR MODELING OF PHRASES WITH VERBS OF MOTION IN COMPARABLE LINGUISTICS

Summary

The article focuses on the comparable ideographic descriptive of phrases denoting movement in Ukrainian, Polish and English; it has been clarified that one of the most effective ways of comparative phrases is to study thematic groups, that allowed to compare phenomena and situations of objective reality in related and unrelated languages; it has been established the peculiarities of connections' system in the idiomatic system – synonyms, antonyms; the author determines the ideographic, structural and semantic, motivational principles of modeling of the frazeotematyc group of «Movement».

Keywords: ideohrafiya, structural and semantic classification, frazema, frazeotematyc group, language system, phraseological system.